

Г.В. ГРЕБЕНЬКОВ,
доктор філософських наук, професор
(Донецький юридичний інститут
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

М.В. ПАЛІЙ,
кандидат юридичних наук, доцент,
(Донецький юридичний інститут
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ПРИЗНАЧЕННЯ АКСІОЛОГІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Ключові слова: кримінальне право, аксіологія, цінність, злочин, покарання.

З оголошенням незалежності України відбулись значні перетворення в системі законодавства (втому числі й кримінально-правового) України та практики його застосування. Однак, питання, пов'язані з необхідністю філософсько-правового осмислення кримінального законодавства та практики його застосування й дотепер залишаються невирішеними. Це безпосередньо стосується й аксіологічного дослідження кримінального права.

Сучасний розвиток ключових галузей вітчизняного публічного права гальмується через недостатнє вивчення засобами філософії окремих елементів права та його інституцій у суспільному бутті. З огляду на це, перед кримінальним правом постають реальні перспективи еволюції як галузі публічного права, що неминуче буде сприяти подальшому збагаченню змісту його аксіологічної сутності та елементів прояву. Відомо, що аксіологія в ХХ столітті зайняла особливе місце в структурі філософського знання, виконуючи відносно пізнання економічної, політичної та правової сфер буття суспільства надійні методологічні функції. Це означає, що сутність цих функцій відносно права та його

галузей полягає в тому, що воно (право) розглядається як ціннісний феномен буття за своєю природою, змістом, структурою й тому може бути адекватно відображений тільки у відповідному знанні про нього в межах аксіології як логіки пізнання [1, 9].

Займаючи ключове положення у фундаменті правової системи України, кримінальне право України, безперечно, виконує провідну роль у процесах регулювання суспільних відносин. Проте аналіз сучасних наукових праць з кримінального права дозволяє дійти висновку, що переважна більшість проблем, які розглядаються вченими носить саме аксіологічний характер, тобто базується на неусвідомленому більшістю авторів ціннісному підході. Нерідко навіть аналіз доцільності тих чи інших нововведень у законодавство про кримінальну відповідальність спирається не тільки на логічну складову, а і на можливість сприйняття суспільством відповідних змін з оглядом на специфіку роботи правоохоронних органів та загальновідому «поправку на корупцію».

Фактично мова йде про реально існуючі у суспільстві правові явища як ціннісний феномен, про те, як вони «спрацьовують»

в площині введення кримінально-правової заборони чи застосування кримінально-правового компромісу. При цьому відповідного теоретичного узагальнення стосовно як фундаментальної цінності самого кримінального права, так і тих цінностей суспільного буття, які воно покликано забезпечувати, сьогодні явно бракує.

Більшість дослідників в цілому єдині щодо певних вад та недолугостей у законодавстві про кримінальну відповідальність. Більше того, відстежується концептуальна схожість у наукових підходах та шляхах вирішення кримінально-правових проблем. Майже всі дослідники прагнуть підвищення ефективності дії кримінального закону, його оптимізації, сприяння досягненню кримінальним покаранням відповідних цілей тощо.

Виходячи з усього вищезазначеного, мета запропонованої статті полягає в тому, щоб визначити, яким чином аксіологічний підхід до аналізу кримінального права, його ціннісної природи та сенсоутворюючих елементів може на теоретичному рівні створити підґрунтя для підвищення ефективності кримінального права, насамперед через побудову ціннісної ієрархії кримінального права.

Реалії суспільно-правового розвитку України свідчать про те, що має місце невизначеність пріоритету цінностей у державі взагалі та у кримінальному праві зокрема. Неодноразово наголошений та зацитований у переважній більшості наукових публікацій принцип, закріплений у ст. 3 Конституції України, що людина, її права та свободи є найвищою соціальною цінністю вступає в протиріччя, або, принаймні, вимагає узгодження з інтересами безпеки держави, суспільства. На нашу думку, саме аксіологічна методологія у кримінальному праві має відповісти на фундаментальні питання щодо узгодженості між собою цінностей, які потребують кримінально-правового забезпечення. А узгоджені цінності означають можливість напрацювання відповідних прийомів,

засобів, методів їх забезпечення. Тобто визначення пріоритету цінностей означає, що їх забезпечення має відповідати принципу, згідно з яким засіб має відповідати ціннісній природі поставленої мети.

Визнання людини як універсальної цінності для держави та права означає, що окремим питанням саме аксіології кримінального права постає проблема гуманізації кримінального законодавства. Принцип гуманізму закріплено у ч. 1 ст. 3 Конституції України, якою законодавець виділяє основні орієнтації та пріоритети на захист людини, її життя і здоров'я, повагу до честі і гідності, забезпечення недоторканності і безпеки. Кримінальний закон, керуючись Конституцією України, вимагає від держави, в особі уповноважених органів, гуманного ставлення до особи, яка вчинила злочин, поважливого ставлення до її життя, здоров'я, честі та гідності (ч. 3 ст. 50 КК України). До того ж ст. 28 Конституції України закріплює: «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». При цьому цілком справедливо, з нашої точки зору, ставити питання про те, що будь-яке кримінальне покарання тією чи іншою мірою принижує гідність, має ступінь жорстокості і є проявом певного нелюдського поводження. Вказуючи на проблему визначення можливостей кримінального закону в забезпеченні правопорядку в суспільстві як на «надзвичайно актуальну» проблему, О.М. Костенко підкреслив, що «актуальність її зумовлена тим, що принцип гуманізму запроваджений у кримінальне право Чезаре Беккарія, не містить у собі критеріїв для визначення меж гуманності. В зв'язку з цим має місце свавільне тлумачення гуманності чи негуманності кримінального закону і на підставі цього вносяться необґрунтовані зміни і доповнення до чинного законодавства» [2, 568]. Саме ціннісний (аксіологічний) підхід до принципів кримінального права дозволить, на нашу

думку, визначити методологічні засади поширення, обмеження та узгодження певних принципів та тенденцій, які існують у кримінальному праві.

Цілком природно, що гуманістична спрямованість кримінального права «зумовлена загальною демократизацією і гуманізацією всього нашого життя» [10, 205]. Закріплення в Конституції України 1996 р. низки гуманістичних положень, передусім «презупції невинуватості», створили формальні передумови для прийняття нового кримінального законодавства України. Вже на стадії підготовки проекту нового кримінального кодексу було підкреслено «гуманізм нового кримінального законодавства України».

Гуманізм кримінального законодавства традиційно визначають в залежності від суворості покарань. Втім принцип гуманізму кримінального права є більш широким поняттям. Гуманізм кримінального права, як його характеристика, повинен стосуватися кожного його аспекту. Так, «принцип гуманізму в кримінальній справі виявляється специфічно і вимагає визначення форми і міри відповідальності особи, що вчинила злочин. Закон передбачає умови відповідальності і встановлює у відповідності до суспільної небезпеки злочину правові наслідки його вчинення, тобто принцип гуманізму проявляється у поєднанні як загальних положень кримінального закону, так і специфічних для окремих злочинів, передбачених в Особливій частині КК» [10, 205].

Принцип гуманізму означає також, що покарання не є помстою, відплатою особі, яка скоїла злочин, не має на меті завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність [10, 205]. Це положення узгоджується із положенням ст. 28 Конституції України про те, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському та такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». «Гуманістичним спрямуванням нового кримінального законодавства»

називають той факт, що воно «поповнилося новими видами покарання»; йдеться про запровадження покарань, котрі менше принижують гідність людини, ущемляють її права і свободи. Проте уведення нових більш гуманних видів покарань фактично наближує кримінальне право до адміністративного і тому з посиленою гостротою виникає необхідність розмежування цих інститутів, які на цей час, крім покарання у вигляді довічного позбавлення волі та судимості, мало чим відрізняються.

На тлі належним чином не осмисленої гуманізації, дискусійним питанням кримінального права дотепер залишається питання про смертну кару як міру покарання й, зокрема, доцільність її збереження як міри кримінального покарання. Адже в чому гуманізм смертної кари? А якщо її скасовано, то в чому гуманізм довічного позбавлення волі? Чи гуманно особу «мордувати» ув'язненням, зважаючи на те, що гуманізм для неї – це те, що їй залишено життя. За цією «логікою» можна ставити питання і про гуманність такого покарання, як позбавлення волі на певний строк, оскільки воно «гуманніше», ніж довічне позбавлення волі. І таким чином, виводячи гуманність «від противного» можна поступово привести до необхідності скасування всіх видів кримінальних покарань. За такою «логікою» стає очевидним, що гуманізм не може визначатися як всеохоплюючий та «безмежний» – інакше маємо ситуацію абсурду – кримінальне право не є гуманним і вимагає ліквідації. Але якщо гуманізм не всеохоплюючий і такий, що всюди виявляє себе принцип кримінального права, то він по суті не є принципом, оскільки не має відповідної ознаки принципу взагалі. Наведені міркування призводять до висновку, що тільки розглядаючи гуманізм як певну кримінально-правову цінність, яка має свою мету та призначення, можна відповісти на питання, як саме він (гуманізм) виявляє себе у кримінальному праві і де саме знаходяться межі його застосування в аксіологічній системі кримінального права.

Тобто мова може йти про аксіологічний статус цієї цінності, розуміння її як абсолютної культурної універсалиї (абсолютної цінності) або просто про її конкретно-історичний спосіб існування як продукту конкретної культури, моралі, традиції.

Повертаючись до проблеми смертної кари в контексті принципу гуманізму доцільно зазначити, що О.Я. Светлов, писав, що «історик права, вивчаючи цю проблему, доходять висновку, що смертна кара виникла на основі кровної помсти, що існувала за первіснообщинного ладу. Коли настав його розпад, виникла приватна власність і держава, ця кровна помста перетворилася у кримінальне покарання і стала застосовуватися тільки судом» [9, 84]. Тобто з точки зору історично-правової смертна кара проаналізована досить ґрунтовно, проте з точки зору ціннісної (аксіологічної) методології – ні.

Те, що смертна кара стала застосовуватися тільки судом, з точки зору аксіологічного підходу в праві означає, що вона стала не особистою, як при кровній помсті, а саме суспільною цінністю і що її застосування потребує певної судової процедури для досягнення мети смертної кари. Процедура, в свою чергу, як засіб стосовно мети, знов-таки обумовлена цінністю природою самої смертної кари. Смертна кара, яка застосовується судом у відповідності до закону, є виявом гуманізму стосовно як того, кого позбавляють життя, так і стосовно потерпілого та суспільства. Цінність смертної кари реально існує також за умов, що смерть отримує той, хто винно позбавив життя іншу людину або людей. Тобто смертна кара набуває свого аксіологічного сенсу як гуманне, якщо вона забезпечує правове існування більш вагомої складової в ієрархії цінностей.

Як відомо, Кримінальний Кодекс України (УРСР) 1961 р. в усіх та різних редакціях передбачав смертну кару як виняткову міру покарання. Так, наприклад, хоча смертна кара переважно застосовувалася до «вбивць», вона могла бути призначена

за такі злочини як спекуляція валютними цінностями або цінними паперами у великих розмірах, розкрадання державного або громадського майна в особливо великих розмірах, одержання хабара за обтяжуючих обставин. Тобто у зазначеному підході був присутній політико-ідеологічний підхід, а не філософсько-правовий, що спирається на принципи аксіологічної методології в аналізі соціальних явищ.

Сьогодні смертна кара не передбачалася законодавством майже усіх європейських держав, тоді як вона зберігалася і продовжує зберігатися в США, Китаї, мусульманських державах Сходу. Водночас організації світового співтовариства ухвалили низку документів, в яких її учасникам, в тому числі й Україні, рекомендували (ООН), аби вони зобов'язувалися скасувати смертну кару (Рада Європи). Зазначене також, на нашу думку, обумовлене, крім інших чинників, недостатністю саме аксіологічного осмислення кримінального права. Адже кримінальне право є відображенням ціннісного устрою культури, країни, цивілізації, в якому воно (кримінальне право) існує та діє. Саме тому реально діють не стільки і не тільки ті кримінально-правові норми, які відображені в законодавстві, а саме ті, які є проявом цінностей, які реально існують у суспільстві на різних його рівнях і у різних його структурах.

Кримінально-правові норми існують в умовах реального відображення суспільством і кожною особою окремо. Аксіологічні пошуки, як вже зазначалося, мають спиратися на те, як реально у суспільстві «працюють» і втілюються цінності, закріплені у кримінальному законі. Саме від цих процесів та закономірностей цих процесів мають залежати зміни як у кримінальному законодавстві, так і у практиці його застосування.

В.О. Навроцький слушно вказує на те, що «доля навіть однієї людини – потерпілого, який не отримав кримінально-правового захисту, обвинуваченого, що притягнутий до відповідальності безпід-

ставно, має вважатися достатньо вагомою підставою для формулювання і відстоювання в літературі поглядів, що відповідають істині» [8, 154]. Ще раз підкреслимо, що аксіологічна методологія, з нашої точки зору, може на теоретичному рівні відповісти на питання, чому потерпілі масово не отримують кримінально-правового захисту, або якщо отримують, то такий захист вони взагалі не вважають захистом. Саме аксіологічна методологія здатна узагальнити та визначити глибинні, сутнісні причини того, чому так часто кримінальне покарання застосовується стосовно невинних людей.

Нині переважно на науковому рівні (і значно менше на суто практичному) триває боротьба з абсолютизацією ролі держави на шкоду самодіяльним засадам життєдіяльності. Також значної актуальності набувають проблеми удосконалення законодавчого поля здійснення регуляторної політики, спрямованої на сприяння розвитку підприємницької діяльності, ефективного державно-правового захисту підприємництва, малого і середнього бізнесу, правового стимулювання залучення населення до діяльності в цій сфері. Особливо важливим є організаційно-правова протидія порушенню економічних прав громадян на ведення підприємницької діяльності, її захищеність від бюрократичного тиску та кримінальних структур. Яка роль в цьому кримінального права? Чи здатне воно і в якому ступені та стосовно яких аспектів сприяти вирішенню нагальних проблем сучасного суспільства? Відповідь на це знов-таки існує саме у філософському, точніше у аксіологічному визначенні природи кримінального права взагалі та опрацювання його ціннісної природи, ієрархії, співвідношення різних ціннісних елементів, що входять в його зміст зокрема.

Реформування кримінального права без подолання пануючої в радянські часи доктрини, яка передбачала захист лише інтересів держави в разі порушення громадянином владних розпоряджень і не передбачала відповідальності держави

за порушення її органами прав та інтересів громадян повинно базуватись на достатньо аргументованому теоретичному науковому підґрунті, а не лише на ідеолого-політичному. Тобто мова йде про вибір аксіологічної «платформи», яка б обґрунтовувала призначення кримінального права як фундаментальної галузі права, яке захищає цінності суспільства, спрямовані на підтримку соціальної єдності, співдружності, толерантності між суб'єктами та інституціями соціального буття. Можливо саме ці соціальні цінності й повинні бути вихідними принципами організації кримінального права й основою для відмежування його від інших галузей права.

Сама природа соціальних цінностей полягає в тому, що в певному, конкретно взятому суспільстві, вони відрізняються між собою за ступенем засвоєння, сприйняття суспільством і, відповідно, за важливістю для такого суспільства. Тобто з необхідністю і невідворотністю в кожному суспільстві, об'єднаному державою або іншим суспільним утворенням, існує ієрархія цінностей, яка з точністю рівня «причина – слідство» визначає сутність, послідовність, зміст та прояви певних дій взагалі та законодавчих дій зокрема. Якщо існує ієрархія цінностей, то існує і ієрархія їх порушення і, відповідно, градація між злочинами та іншими правопорушеннями.

Необхідно розглядати кримінальне право як ідейну конструкцію, яка має своє абсолютне суспільне призначення і як система цінностей реалізується у цьому суспільстві. Саме аксіологія в кримінальному праві як методологічна передумова, покликана відокремити політично заангажований і тому хаотичний процес створення кримінального законодавства, який сьогодні панує в Україні, від реально існуючого та діючого кримінального права, яке вписано та підтверджено чинною ціннісною структурою суспільства.

Останнім часом кримінальне право є динамічним і в нормативному плані, деякою мірою нестабільним правовим

інструментарієм регулювання суспільних відносин. Це пояснюється як його багатофункціональністю, так і швидкими змінами тактичних завдань певних кримінально-правових норм, що коригуються поточними переважно політично-корисно-бізнесовими, а не суспільними інтересами, побудованими на відповідних цінностях в конкретних соціальних сферах.

Законотворча діяльність, зокрема внесення змін до КК України відповідно до Закону України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [3], Закону України від 1 жовтня 2008 р. «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» [5], Закону України від 25 вересня 2008 р. «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» [4], Закону України від 19 лютого 2009 р. «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за несвоєчасну виплату або безпідставну невиконання заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших встановлених законом виплат» [7], Закону України від 15 грудня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення на ринку цінних паперів» [6] тощо, засвідчує намагання законодавця встановити адекватну міру покарання в кримінально-правових санкціях відповідно до реалій сьогодення. Однак, якщо більш детально розглянути ці зміни, виявиться, що вони не мають системного, продуманого характеру та спрямовані на охорону різних цінностей: від інтересів захисту дитинства до врахування соціальної ситуації в країні під час економічної кризи. Під цими проявами також ховаються суто політичні і навіть бізнес-корупційні інтереси, які не відображають реальної ціннісної структури

українського суспільства. Проте інститут Народного депутата призначений саме для відображення інтересів не окремих політичних груп та бізнес-корупційних утворень, а суспільства. З іншого боку, кримінально-правова наука, щоб бути саме наукою, має спиратися на методологічну основу, яка не може не бути аксіологічною. Тільки так можна відокремити історично виправдані та ідеологічно й політично нав'язані суспільству, – а тому і «непрацюючі», – цінності, які покликано охороняти кримінальне право. Проте, якщо вдається до більш детального аналізу деяких з останніх змін, то можна побачити їх безсистемність, хаотичність, нелогічність та, навіть, недолугість, за якими ховаються реальні цінності політичних еліт, а не суспільства. Чому Закон про кримінальну відповідальність не працює? Вважаємо тому, що він не відображає реалії буття, тобто маніфестує на рівні закону ті цінності, що не сприймаються як суспільні регулятиви та навіть не ухвалюються свідомістю і тому не можуть стати мотивом поведінки тих, кого останнім часом в літературі називають «пересічними громадянами».

Підсумовуючи все вищезазначене, ми не будемо повторювати наведені нами висновки, а лише підведемо узагальнення як досягнення мети цієї статті. Через з'ясування кримінального права як цінності, з одного боку, та аналіз цінностей, які покликано (знов-таки виходячи зі своєї ціннісної природи) охороняти кримінальне право у певному суспільстві у відповідний час – з іншого, можна на теоретичному рівні створити підґрунтя для підвищення ефективності кримінального права. Аксіологія у кримінальному праві призначена для визначення ідеалу цінності кримінального права, з одного боку, і з'ясування реальних суспільних цінностей кримінально-правового характеру – з іншого. Саме такий підхід дозволить розумно вдосконалити кримінальне право, зробити його ефективнішим, більш «працюючим» та максимально відповідним в частині

законодавства та практики його застосування. Саме в аксіологічних розробках кримінального права, його принципів, цін-

ностей та інститутів полягає перспектива подальших досліджень в означеному цією статтею напрямі.

Список літератури:

1. *Гребеньков Г.В.* Очерки по философии права: монографія / Г.В. Гребеньков. – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2009 – 216 с.
2. *Костенко О.М.* Розвиток кримінального права в незалежній Україні / Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія / О.М. Костенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького, 2001. – 656 с.
3. Закон України № 270-VI від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
4. Закон України № 600-VI від 25 вересня 2008 р. «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
5. Закон України № 616-VI від 1 жовтня 2008 р. «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
6. Закон України № 801-VI від 15 грудня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення на ринку цінних паперів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
7. Закон України № 1027-VI від 19 лютого 2009 р. «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за несвоєчасну виплату або безпідставну невикладку заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших встановлених законом виплат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
8. *Навроцький В.* Свіжий погляд на стару проблему / В. Навроцький // Право України. – 2001. – № 1.
9. *Светлов О.Я.* Смертна кара: історія і сучасність / О.Я. Светлов // Правова держава. — Вип. 7. — К., 1996.
10. *Скибицький В.В.* Гуманізм нового кримінального законодавства України / В.В. Скибицький // Правова держава. – Вип. 8. – К., 1997.

РЕЗЮМЕ

В статті піднімається питання необхідності дослідження уголовного права с позиции аксиологии как залога обеспечения эффективности уголовно-правового законодательства. Утверждается, что установление роли аксиологии уголовного права в современном украинском правовом пространстве предоставит возможность действенного совершенствования уголовно-правового законодательства Украины.

SUMMARY

In the article the question of necessity of research of criminal right is affected from position of axiology as factor of providing of efficiency of criminals' legislation. It becomes firmly established that finding out of role of axiology of criminal right in modern Ukrainian legal space will give possibility of the real perfection of criminal right for Ukraine.

Рекомендовано кафедрою кримінального та адміністративного права

Подано 15.02.2011.